

USTVARJANJE KRAŠKE KULTURNE DEDIŠČINE MED

TEORIJO IN PRAKSO

CREATING KARSTIC CULTURAL HERITAGE BETWEEN THEORY AND PRACTICE

izvleček

Razumevanje kulturne dediščine Krasa ne vključuje le pomena ohranjanja, zaščite in varovanja kulturnih stvaritev naših prednikov za identifikacijske, ekonomske in razvojne namene, temveč tudi načine, poti oz. prakse ustvarjanja dediščine. Ker je dediščina konstrukt sedanjosti, medtem ko vire za njeno interpretacijo in rabo uporabljamo iz preteklosti, pri njenem ustvarjanju sodeluje več akterjev: strokovnjaki iz posameznih kulturnih institucij, člani najrazličnejših lokalnih, razvojnih, turističnih, kulturnih društev in organizacij, učenci, dijaki in študentje v okviru dediščinskih projektov ter številni posamezniki. Vsak ustvarjalec dediščine bo elementom iz preteklosti glede na družbeno sprejemljive vrednote in norme ter lastne izkušnje, potrebe, merila, ideje in pričakovanja podelil svoj pomen. V prispevku bodo tematizirane različne vloge in nameni strokovne in laične javnosti v procesih ustvarjanja kulturne dediščine, kjer bo poudarek na predstavitvi načinov, kako vzpostaviti učinkoviti medsebojni konstruktivni dialog med glavnimi deležniki konstruiranja dediščine. Le v komplementarnih medsebojnih odnosih bo dediščina odigrala učinkovito razvojno vlogo, ki bo Krasu prinesla dobre primere za zagotavljanje konkurenčnosti in inovativnosti.

ključne besede

procesi ustvarjanja dediščina, trajnostni razvoj, strokovna in laična javnost, Kras

abstract

Understanding the cultural heritage of the Karst involves not only the significance of preserving, protecting and safeguarding the cultural artefacts of our forbears for the purposes of identity, economic and development, but also the ways, avenues and practices of creating heritage. As heritage is a construct of the current time, whilst the sources used to interpret and employ it are borrowed from the past, several actors are involved in its creation: experts from individual cultural institutions, members of various local, development, tourist and cultural societies and organisations, pupils and students within the framework of heritage projects, as well as numerous individuals. Every creator of heritage will confer their own significance on elements of the past with regard to socially acceptable values and norms, and in conformity with their own experiences, needs, criteria, ideas and expectations. The paper addresses topics such as the various roles and purposes of experts and the lay public in processes of cultural heritage creation; emphasis is placed on the presentation of ways in which to establish a constructive dialogue between the principle stakeholders of heritage construction. It is only in complementary relationships that heritage will play an efficient development role in providing good models for the Karst region to ensure competitive and innovation momentum.

key words

processes of cultural heritage creation, sustainable development, experts and lay public, the Karst

Po osamosvojitvi Slovenije, ki je za svojo mednarodno prepoznavnost, utrjevanje nacionalne in regionalne identitete in razvoj novih gospodarskih dejavnosti (npr. turizma) potrebovala nove kulturne simbole, se je raziskovanju in vrednotenju kulturnih elementov iz lokalne preteklosti začelo posvečati več pozornosti. Spoznano je bilo, da materialne in nematerialne stvaritve naših prednikov, ki jih v sedanjosti označujemo kot dediščina, lahko predstavljajo pomemben kulturni in ekonomski potencial, ki akterjem lokalnih skupnosti omogočajo identifikacijski znak pri izgradnji in utemeljevanju osebne in kolektivne lokalne oz. regionalne prepoznavnosti, hkrati pa je tržno blago, ki omogoča skupnostim ekonomski socialni in kulturni razvoj. Procese ohranjanja, zaščite, varovanja in rabe preteklih elementov so obenem spodbudili tudi širši globalni procesi, ki niso povzročili le kulturne homogenizacije, temveč tudi zavedanje kulturnih in naravnih značilnosti lokalnega prostora, kar teoretiki označujejo kot globalizacijo (Robertson 2003: 35) oziroma relokacijo (Beck 2003: 70). Tu je pomemben proces vzpostavljanje novega odnosa med lokalnim in globalnim prostorom, ki se med drugim kaže pri vplivu političnih, kulturnih, ekonomskih in drugih procesov svetovnega merila na lokalni prostor in obratno, vplivu lokalnih procesov na globalni svet. Kot zapiše znan sociolog, ki se je ukvarjal z zmotami o globalizmu, Ulrich Beck: "Ne moremo se namreč izogniti temu, da ne bi iz globalnega sveta, prepletenim z globalnim trgov, potrošnjo in informacijami, ničesar absorbirali, vendar se o načinu tega izbora odloča lokalno oziroma komunalno" (Beck 2003: 81). Nove družbenopolitične in kulturne razmere (prim. transnacionalizacija, razmah množičnih občil, komodifikacija kulture itd.) so med drugim ustvarile pogoje, da je postalo ukvarjanje oziroma ustvarjanje dediščine domena širšega prebivalstva in ne le strokovne in

znanstvene javnosti v okviru državno kulturnih institucij, kot je bilo značilno še pred tremi desetletji.

Procesom relokacije oziroma globalizacije se ni izognil niti kraški svet. Pri vnovičnem odkrivanju naravnih in kulturnih posebnosti lokalnega okolja sta pomemben simbol kraške identitete s pomočjo strokovnopolitičnega diskurza postala tudi kamen in arhitekturna dediščina. O tej temi so v devetdesetih letih 20. in v začetku 21. stoletja izšla številna knjižna dela (gl. Renčelj, Lah: 2004; Renčelj 2002; Kernel 2003; Pertot 1994, 1997; Marušič (ur.): 2001 idr.), v letih 2003–2004 se je v Občini Sežana izvajalo pomemben čezmejni mednarodni PHARE projekt Porton - središče za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna, po naseljih so se odvila številna strokovna srečanja. Na predavanjih in izdani literaturi smo poslušali oziroma brali, da je "glavna razpoznavnost Krasa kraška arhitektura, kot seštevček vsega, kar sta doslej ustvarila skupaj znani umetnik in anonimni graditelj" (Fister 1999: 19), da z "izgubo kraške arhitekture bi izgubili tudi Kras" (Agencija Kras 1999: 10–11) oziroma, da kraška arhitektura ohranja Kras in njegovo značilno polpreteklo podobo. Poleg poudarjanja pozitivnega pomena kamna in kraške arhitekture za razpoznavnost Krasa in načina življenja Kraševcev, pa smo bili na predavanjih tudi priča izjavam o omalovažujočem oziroma negativnem odnosu Kraševcev do kamnite dediščine in tradicije uporabe kamna. Zato je po besedah arhitektke dr. Žive Deu in še mnogih drugih strokovnjakov, ki niso doma s Krasa, zasluga "ljudi, ki prihajajo iz mest in manj zasluga domačinov" (Deu 2004: 15), da se je na Krasu spremenilo vrednotenje preteklih arhitekturnih elementov. Takšne izjave so marsikaterega Kraševca zbolele, saj se strokovnjaki, ki so negodovali nad ravnanjem lokalnega prebivalstva, ki je donedavnega zanemarjalo, uničevalo

oziroma zapuščalo kamnite stvaritve, niso poglobili v širše družbenopolitične, kulturne in socialne razmere, ki so bile vzrok nastalemu ravnanju. S poglobljenim razumevanjem zgodovine načina življenja Kraševca bi spoznali, da je v času moderne dobe, katere značilnosti so se v slovenskem prostoru najbolje odražale v obdobju socialistične Jugoslavije, ko se je težilo k napredku, razvoju, tehnološki razvitosti in novim arhitekturno umetnostnim slogom, preteklost predstavljala simbol nazadovanja, na Krasu pa zlasti simbol revščine, ki so jo Kraševci najbolj izkusili v obdobju fašizma in dve desetletji po drugi svetovni vojni.

Slika 1: Portala domačij v vasi Kobjeglava, grajena pred drugo svetovno vojno. (Hrani: Družina Grmek iz Kobjeglave.)

Figure 1: The portals of homesteads in the village of Kobjeglava built before the 2nd World War.

Slika 2: Po drugi svetovni vojni so portala uničili in vgradili železen porton. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2004.)

Figure 2: After the 2nd World War, the portals were destroyed and iron entrances were built.

Ker je med domačim prebivalstvom življenje v stari kmečki hiši simboliziralo tehnološko zaostalost in kulturno nerazvitost, so z izboljšanjem gmotnega položaja in z ugodno kreditno politiko v sedemdesetih let 20. stoletja začeli graditi nove bivalne enote, ki niso odražale značilnih kraških arhitekturnih posebnosti. S spodbujanjem napredka in tehnološkega razvoja so se v arhitekturi uvajali novi stili in kompozicije (npr. tipske, škatlaste bivalne enote) z novimi gradbenimi materiali kot so beton, železo in jeklo. Stavbe naj bi odražale idejo razuma, osnovano na univerzalnih principih, ki ni upošteval regionalnih

značilnosti in materialov, kot sta bila na Krasu kamen in les. Zato je kamen pridobil pomen zaostalosti, medtem ko je betonski zid simboliziral novo dobo, ki je prinašala boljši način življenja. S tem se nekoliko prekine proces tehnološko inovativnega nadgrajevanja tradicije, saj so bile stare kraške hiše prenovljene z novimi arhitekturnimi elementi (npr. novimi železnimi vhodi), ponekod so funkcionirale le kot gospodarska poslopja ali pa so bile prepuščene propadanju oziroma so jih kasneje začeli kupovati neavtohtoni prebivalci, ki so jih spreminjali v počitniške hiše oz. vikende. Obenem se je treba zavedati, da je na Krasu v obdobju po drugi svetovni vojni primanjkovalo izobraženega sloja, ki se bolje zaveda kulturnega in socialnega pomena stvaritev iz preteklosti, saj so bili izobraženci zaradi fašističnega nasilja v obdobju med svetovnjima vojnama izgnani. Številni kmečki sloj, ki je ostal, pa ni spoznal, da je lahko preteklost pomembna vrednota za boljšo sedanost in prihodnost. Brez lastnega razmišljanja in kritičnega pogleda je podlegel neuspešnim političnim procesom konstruiranja jugoslovanske nacionalne identitete, kjer se je večjo družbeno pozornost namenjal drugim pomnikom iz preteklosti (zgodovini NOB, slovanskim šegam in navadam). Danes sicer Kraševci priznavajo, da so jih pozitivnega odnosa do kamna in kamnite dediščine med drugim naučili tudi t. i. "Drugi" – prebivalci počitniških hiš (vikendaši) iz notranjega dela Slovenije, ki so kupljene stare kamnite hiše popravili v idealiziranem kraškem stilu, saj so v značilnih kulturnih elementih iz kraške preteklosti za razliko od lokalnega prebivalstva prepoznali druge vrednote in pomene kot domačini. Zaradi drugačnih zgodovinskih izkušenj, potreb, pričakovanj, ciljev in izobrazbe so arhitekturne elemente kraške hiše povezovali s podeželsko idilo, estetiko, romantiko, spominom na otroške, brezskrbne dni itd., medtem ko so jih domačini povezali z uporabnostjo, oziroma funkcionalnostjo, saj morajo v bivalnih enotah preživeti dalj časa kot lastniki počitniških hiš. Zato je lokalno prebivalstvo svoje bivalne enote primorano spreminjati glede na potrebe življenja v 21. stoletju, kar pomeni spreminjanje funkcije in zgleda posameznih arhitekturnih elementov. Mirno pa lahko trdimo, da je danes tudi med lokalnim prebivalstvom kamen vnovično pridobil pozitivno konotacijo, kar se je začelo odražati tudi v vsakdanjem načinu življenja. To sem med drugim vidi pri popravljanju kraških hiš oziroma dodajanju kraških elementov novogradnjam ali gradnjam iz socialističnega časa, odprtju Višje strokovne šole v Sežani, kjer izvajajo program Oblikovanje materialov za kamnoseški poklic, večanju števila kamnoseških mojstrov, večjem številu udeležencev na kamnoseških delavnicah itd.

Predstavljeni primer nam obenem pokaže, kako med različnimi akterji pretekli elementi, ki jih danes označimo kot dediščino, utelešajo različne pomene in vrednote, hkrati pa se pomeni tudi spreminjajo skozi čas in prostor. Kot zapiše raziskovalec dediščine Graham Fairclough "kar navadni ljudje vrednotijo, je lahko različno od strokovnjakov, lahko pa vrednotijo isto stvar, vendar zaradi različnih razlogov, kot so razlogi povezav, spomina, lokalnosti" (Fairclough 2008: 299). V obdobju moderne dobe Kraševcem kamen, kamniti izdelki in kamnita arhitektura niso predstavljali dediščine, ki jo je potrebno vrednotiti, temveč so to predstavljali drugi simboli preteklosti. Čeprav se ne sme prezreti, da si je stroka v okviru Goriškega muzeja in Zavoda za varstvo kulturne dediščine, območna enota Nova Gorica prizadevala, da bi kamen in kamnite stvaritve pridobili pozitivno vrednost (v okviru Goriškega muzeja je v sedemdesetih letih 20. stoletja potekala etnografska raziskava materialne kulturne

dediščine, organiziranih je bilo več razstav in posvetov), širša kraška javnost za razliko posameznikov ni znala prepoznati pomen ohranjanja kamnitih izdelkov. Odnos se je začel spreminjati šele konec osemdesetih in v devetdesetih letih 20. stoletja. K temu so veliko pripomogli tudi tuji strokovnjaki, ki so obiskovali slovenski kraški svet in tu izvajali raziskave naravnih pojavov. Zofija Klemen Krek, nekdanja direktorica in generalna sekretarka Slovenske nacionalne komisije za UNESCO, je na dveh okroglih mizah o kraški dediščini na Krasu opozorila, da domači strokovnjaki pri pripravljanju predlogov, katere predele slovenske krajine predlagati za vpis v svetovni seznam naravne in kulturne dediščine, niso predvideli kraške naravne in kulturne krajine in da je moral priti strokovnjak svetovnega slovesa, ki je pripomnil: *"Oprostite gospa, kje pa je klasični kras? Ali ne veste, da je to pokrajina, ki absolutno sodi v seznam svetovne naravne in kulturne dediščine po svojih značilnostih kraških pojavov v podzemlju in na površju ter skupaj s kulturno dediščino tvori tipično kraško kulturno krajino!"* (Klemen Krek 1999: 32, gl. še 1995: 56). Nato so strokovnjaki na novo oblikovali predloge in vanje vključili tudi Kras s kulturno krajino, z vsemi arhitekturnimi in drugi spomeniki itn.

Slika 3: Značilen kraški portal v Tomaju leta 1945. (Hrani: Arhiv Slovenskega etnološkega muzeja v Ljubljani, Zbirka: Foto oddelek Tiskovnega urada pri predsedstvu vlade Slovenije).

Figure 3: A typical karstic portal in Tomaj in 1945.

Hkrati se nam ob primeru tudi odstira vprašanje o procesih oziroma načinih konstruiranja dediščine. Po sodobnih postmodernističnih paradigmah je dediščina namreč razumljena kot stvaritev oz. konstrukt sodobnih meril in vrednot izoblikovanih v specifičnih družbenogospodarskih, političnih in kulturnih razmerah nacionalnega / regionalnega / lokalnega prostora, ki v sodobnem globalnem svetu ni imun na širše evropske in svetovne vplive. Vire za njeno interpretacijo pa uporabljamo iz preteklosti. Do nedavnega smo bili najpomembnejši ustvarjalci dediščine t. i. avtoritativna telesa oziroma strokovnjaki iz najrazličnejših kulturnih institucij (muzejev, arhivov, zavodov za varstvo kulturne dediščine, raziskovalnih institucij), ki smo po najrazličnejših strokovnih merilih prepoznali vrednost posameznih elementov iz preteklosti. Zaradi družbenopolitičnih in kulturnosocialnih razmer, ki so jih prinesli globalizacijski procesi, transnacionalna gibanja, značilnosti tržnega gospodarstva in z njim povezana komodifikacija kulture so se nam v zadnjih letih pri ustvarjanju dediščine pridružili

tudi drugi akterji lokalnih skupnosti: člani najrazličnejših kulturnih, turističnih, razvojnih in drugih društev; učenci, dijaki in študentje različnih izobraževalnih dediščinskih projektov in številni posamezniki. Zato je pri sodobnem ustvarjanju dediščine pomembno sodelovanje oziroma komparativnost vključenih akterjev ustvarjanja dediščine, saj se je do nedavnega dogajalo, da je strokovno-znanstvena javnost za razliko od lokalnega prebivalstva v kulturnih prvinah iz preteklosti (npr. kamniti hiši, kamnoseškem izdelku, ljudskem plesu in pesmi, veščinah, življenjskemu ritualu) prepoznala drugačne vrednote kot domačini, ki živijo s strokovno ovrednotenimi prvinami. Ker stroka do nedavnega ni upoštevala pomenov in vrednot kulturnih elementov domačega prebivalstva, ki izhajajo iz njihovega načina življenja, preteklih izkušenj, sedanjih potreb in želja, je v mnogih kraških primerih prihajalo do upornih ravnanj (prim. Štanjel).

Slika 4: Novogradnja s tradicionalnimi kraškimi elementi. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Škrbina, 2004.)

Figure 4: A new build with traditional karstic elements.

Zastavljajo se vprašanja, kako združiti poglede in pomene različnih akterjev, ki sodelujejo v procesu ustvarjanja dediščine, da dediščina ne bo odigrala le identifikacijske in tržne, temveč tudi trajnostno razvojne vloge, ki bo zagotavljala konkurenčnost in inovativnost lokalnega okolja? Kako uskladiti poglede strokovne javnosti, političnih akterjev in lokalnega prebivalstva pri rabi/izrabi dediščine, da bo predstavljala osnovni pogoj za pripravo razvojnih strategij lokalnega prostora.

Odgovor leži v interdisciplinarnem pristopu, kjer bodo ključno vlogo poleg strokovne in politične javnosti odigrali prav lokalni prebivalci, saj je prav od njihovega odnosa, pogleda, mišljenja in rabe odvisno nadaljnjo življenje dediščine. Če bo strokovna javnost ali politična oblast poskušala razvijati prakse razvoja, ki so v lokalni skupnosti negativno ovrednotene oziroma nimajo tradicije (npr. gojenje sivke na Krasu), se bo lokalno prebivalstvo težje prilagodilo oziroma ustvarjeno dediščino ne bo prepoznalo za svojo. Čeprav se strokovna javnost na teoretični ravni zaveda tako pomena interdisciplinarnega odnosa med različnimi strokovnimi pogledi in merili, kot pomena vključevanja lokalnega prebivalstva, se v realnem svetu takšna pristopi največkrat razblinijo. Stroke niso pripravljene na kompromisne dogovore in poglede, za najrazličnejše procese vključevanja lokalnega prebivalstva pa največkrat zmanjka volje, energije, predvsem pa denarja. Vključevanje lokalnega

prebivalstva se pri razvojnih projektih, ki predvidevajo ohranjanje in trženje dediščine, največkrat kaže z vključitvijo strokovnjakov iz domačega okolja, ki sicer poznajo lokalne probleme in nanje tudi opozarjajo, vendar v kolikor se ne bo ozaveščalo in izobraževalo celotnega lokalnega prebivalstva – tudi tiste s nekoliko nižjo izobrazbo, nezainteresirane oziroma pasivne prebivalce, ki so številčno v večini – nobena razvojna strategija ne bo zaživela in bo le črka na papirju. Tako se je na Krasu dogodilo s projektom Pilotni projekt Kras in bojim se, da se bo podobno dogodilo z aktualnim čezmejnimi projektom Slovenija – Italija z naslovom Kras – Carso: Strateški projekt za trajnostno upravljanje naravnih virov in teritorialno kohezijo. In kako pritegniti širši sloj lokalnega prebivalstva v procese ustvarjanja dediščine, zlasti pa v procese njene uporabe za trajnostni razvoj lokalnega okolja? Stroka mora najprej spoznati pomen in vrednote, ki jih v skupnosti utelešajo kulturne prvine, ki jih želimo vključiti v njen razvoj (npr. arhitekturni objekti). To pogojuje, da morajo strokovnjaki, ki sodelujejo pri revitalizaciji npr. zgodovinskih naselij, gospodarskem razvoju okolja (v obliki razvoja turizma) ali drugih oblikah ustvarjanja dediščine, vzpostaviti stik z ljudmi, se poglobiti v njihovo preteklo pot in tudi v okolje, v katerem živijo, da spoznajo njihove (človekove) izkušnje in družbeni kontekst. Le tako lahko iz njihove zgodovine, izkušenj in sedanjih praks sestavimo logiko skupnosti ter na podlagi ovrednotenih pomembnih sestavin njihovega življenja ponudijo smernice za prihodnost. Predstavljeni uvodni primer lepo pokaže, da pri oblikovanju pomenov, ki jih utelešajo kulturne stvaritve označene kot dediščina, imajo konstitutivno vlogo prakse oziroma dejanja, mišljenja, spominjanje in ravnanja domačih akterjev, ki so postavljeni v povsem konkretne in spreminjajoče se zgodovinske, družbene, ekonomske in prostorske okoliščine. Tako je pri preučevanju praks ustvarjanja kulturne dediščine in njene sodobne vloge ključnega pomena spoznavanje praks človeka – akterja določene družbe, ki je glavni nosilec kulturnih procesov. Človek s svojim delovanjem (vsakdanjimi praksami) producira materialne in nematerialne kulturne artefakte in njihov pomen, ki posredno ali neposredno vpliva na življenje družbenih skupin, kakor to dopuščajo ali narekujejo odnosi med člani te skupine in njihove zgodovinske izkušnje. Raziskava načina življenja naj se ne bi izvajala le v strokovnjaških kabinetih in predavalnicah v diskusijah z drugimi strokovnjaki, temveč med glavnimi akterji v skupnosti. Pri tem bi nekoliko izpostavila etnografsko metodo dela (intervjuje, ankete, opazovanje z udeležbo), s pomočjo katere se strokovnjak v pogovoru z ljudmi lahko dokoplje do ključnih segmentov življenja v skupnosti, spozna odnose domačih ljudi do materialnih objektov ter drugih kulturnih segmentov, hkrati pa ljudi tudi informira, izobražuje in ozavešča. Ker se bo lokalno prebivalstvo počutilo kot pomemben sogovornik o njihovem načinu življenja med preteklostjo in prihodnostjo in obenem ključen akter razvoja, bo v nadaljnjih letih lažje sledilo razvojnim konceptom. Hkrati je potrebno zagotoviti aktivno sodelovanje z občinskimi oblastmi, saj so ključni oblikovalci oziroma potrjevalci prostorskih in drugih razvojnih smernic. V kolikor se občinski svetniki ne zavedajo trajnostnih problemov svojega lokalnega okolja, pomena ohranjanja oz. sonaravnega razvoja kulturnih in naravnih produktov, ne moremo pričakovati, da bodo podprli strokovne predloge in priporočila. Za doseg teh ciljev je potrebno stalno izobraževanje in do-izobraževanje občinskih svetnikov, ki se bi lahko kazalo v obliki strokovnih člankov v lokalnih občinskih časopisih in na strokovnih predavanjih v okviru občinskih sej.

V dosedanjih letih se je žal vse prevečkrat dogajalo, da so raziskovalci reševali številna znanstvena vprašanja o varovanju in zaščiti Krasa, ki žal niso prišla do uporabnika v določenem bivalnem okolju. Vsak razvoj pa je uspešen le v primeru, da vključuje lokalno prebivalstvo, brez katerega si učinkovitega in uporabnega dela ni mogoče predstavljati oz. brez katerega lahko pridobljeni rezultati in spoznanja obvisijo v vmesnem prostoru med proizvajalci in uporabniki znanja. Le v komplementarnih medsebojnih odnosih med strokovno in politično javnostjo in lokalnim prebivalstvom bo dediščina odigrala učinkovito trajnostno razvojno vlogo, ki bo Krasu prinesla dobre primere za zagotavljanje nadaljnje konkurenčnosti in inovativnosti.

Viri in literatura

- Agencija Kras. (1999): Z izgubo "kraške" arhitekture bi izgubili tudi Kras – sklepne ugotovitve okrogle mize "Zakaj izgineva kraška avtentična arhitektura?". V: Kras, revija o Krasu in krasu, št. 32-33, str. 10-11.
- Beck, U. (2003): Kaj je globalizacija? Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo. Knjižna zbirka Krt, Ljubljana.
- Deu. Ž. (2004): "Zagovornica izvirne kraške stavbne dediščine": Dr. Živa Deu o obnovi stanovanjskih stavb na podeželju: pogovor. V: Kras: revija o Krasu in krasu, št. 66, str. 10-15.
- Fairclough, G. (2008): New Heritage: an Introductory Essay – People, Landscape and Change. V: The Heritage Reader. Routledge, London, New York, str. 297-312.
- Fister, P. (1999): Ali izgineva avtentična kraška arhitektura?; vedno aktualno vprašanje. V: Kras, revija o Krasu in krasu, ŠT. 32/33, str. 17-25.
- Kernel, D. (2003): Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu. Goriški muzej, Nova Gorica.
- Klemen-Krek, Z. (1995): Spodbuditi organizirano gibanje: okrogla miza "Ženska in njena vloga pri varovanju naravne in kulturne dediščine Krasa". V: Kras, revija za promocijo, let. 2, št. 9, str. 56-57.
- Klemen-Krek, Z. (1999): Države tekmujejo za vpis v Unescovo dediščino. V: Kras, revija o Krasu in krasu, št. 32/33, str. 31-33.
- Marušič, I. (ur.) (2001): Kamen 1992-2001: 10 let. SKD Igo Gruden, Nabrežina.
- Pertot, I. (1994): Obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti. Samozaložba, Trst.
- Pertot, I. (1997): Kamnita dediščina Krasa: obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti. Mladika, Trst.
- Renčelj, S. 2002 Kras: kamen in življenje. Libris, Koper.
- Renčelj, S. Lah, L. (2004): Kraška hiša in arhitektura Krasa med očarljivostjo in vsakdanom. Libris, Koper.
- Robertson, R. (2002): Globalisation or glocalisation. V: Globalization: critical concepts in sociology, 3. del. Routledge, London, New York.